

նայությունների դիմելու, որպեսզի խաբեության միջոցով սողոսկեն «բարձր դասի» շարքերը և օգտվեն ռեֆորմի արդյունքներից: Կալվածատերերի այդ-օրինակ ռոտնձգությունների դեմ պայքարի՝ ելան գյուղացիները:

Այդ տեսակետից ուշադրության արժանի է հատկապես այն պայքարը, որ Մեղրու Արջաձոր գյուղի բնակիչները, հարևան մի քանի գյուղերի օժանդակությամբ, 1866—1867 թթ. ծավալեցին Օրդուբադում պաշտոնավարող աստիճանավոր Անդրեաս Ստեփանյանի և նրա գործակիցների շարաշահումների դեմ: Գյուղացիները փոխարքային տված խնդրագրում պնդում էին, որ այդ անձնավորությունը, խցկվելով հանձնաժողովի մեջ, կարողացել է նախ-իջևանի և Օրդուբադի հանձնաժողովի անդամների օժանդակությամբ կաշառքներ ստանալով հարուստ, բայց հարկատու դասին պատկանող մարդկանցից, նրանց դասել ժառանգական բեկերի շարքը: Նա ինքն էլ հաջողացրել է «կեղծիքով ապացուցել իր բեկական ծագումը» և ոմն Մելիք Բուդաղի հետ ցանկանում է տիրել հիշյալ գյուղին. բայց գյուղացիների բոլոր դիմումներն ու բողոքները մնացին անհետևանք և անօգուտ⁵⁷:

Արևելյան Հայաստանի կալվածատիրական գյուղացիության մինչռեֆորմյան շրջանի պայքարի մի քանի բնորոշ էջերի, այդ պայքարի բնույթի ու արդյունքների շարադրանքը կարելի է ամփոփել այն բնութագրումով, որ տալիս է Վ. Ի. Լենինը Ռուսաստանի ճորտատիրական էպոխայի գյուղացիական պայքարին. «Երբ գոյություն ունեն ճորտատիրական իրավունքը, այն ժամանակ գյուղացիների ամբողջ մասսան պայքարում էր իր ճնշողների, կալվածատերերի դասակարգի դեմ, որոնց պահպանում, պաշտպանում ու օժանդակում էր ցարական կառավարությունը: Գյուղացիները չէին կարողանում միանալ, գյուղացիները այն ժամանակ բոլորովին ճնշված էին խավարից, գյուղացիներն օգնականներ ու եղբայրներ չունեին քաղաքի բանվորների մեջ, բայց գյուղացիներն, այնուամենայնիվ, պայքարում էին ինչպես գիտեին և ինչպես կարողանում էին»⁵⁸:

6. ՂԻՄԻ ՊՐԱՅԵՐԱԶՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԸ

ԵՎ ՀԱՅՅԵՐԸ

1853 թ. Ֆրանսիայի կայսր Նապոլեոն III-ը դաշնագրային համաձայնության գալով Անգլիայի հետ և զգալի հաջողությունների հասնելով ռուսավստրո-հունգարական հարաբերությունների լարման ուղղությամբ, միջազգային դիվանագիտության քննարկման հարց դարձրեց Երուսաղեմի քրիստոնեական սրբավայրերի նկատմամբ հսկողություն սահմանելու վերաբերյալ տարբեր եկեղեցիների միջև ծագած վեճը: Պարզ է, որ թե՛ Ֆրանսիան և թե՛ Ռուսաստանը «սրբազան վայրերի» տիրապետումը դիտում էին որպես Մերձավոր Արևելքում իրենց քաղաքական ազդեցության հաստատման միջոց: Սրվում էր պայքարը «Արևելյան հարցի» շուրջը:

Միջազգային այս լարված իրադրության պայմաններում Նիկոլայ I-ը 1853 թ. փետրվարին Թուրքիա ուղարկեց իշխան Ա. Մենշիկովի դեսպանու-

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 130—139, 156—158:

⁵⁸ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, 4-րդ հրատ., հատ. 6, էջ 538:

թյունը, սուլթանին ահաբեկելու և իր կամքը թելադրելու նպատակով: Նիկոլայը մի հանձնարարական նամակով սուլթանից պահանջեց, որ նա պաշտպանի ուղղափառ եկեղեցու իրավունքները և շեղյալ համարի իր նախկին հրամանը կաթոլիկական եկեղեցուն արտոնություն շնորհելու վերաբերյալ, իշխան Ա. Մենշիկովը միաժամանակ սուլթանից պահանջեց պաշտոնագրով անել Ֆրանսիական կողմնորոշում ունեցող արտաքին գործերի մինիստր Ֆուադ փաշային և Ռուսաստանին հանձնել Թուրքիայում ապաստանած ավստրո-հունգարական և լեհական հեղափոխականներին:

Անգլիայի և Ֆրանսիայի թելադրանքով Թուրքիան մերժեց Ռուսաստանի պահանջները: Ի պատասխան դրան Մենշիկովը խզեց բանակցությունները և հեռանալով Կոստանդնուպոլսից, հայտարարեց՝ «Ուղղափառ կրոնին երաշխիք տալու մերժումը Թուրքիայի կողմից՝ կայսերական կառավարության համար անհրաժեշտություն ստեղծեց այդ երաշխիքը փնտրել իր սեփական ուժի մեջ»⁵⁹: Թուրքիային ահաբեկելու նպատակով արված այդ հայտարարությանը հետևեց 1853 թ. հունիսի 2 (14)-ին Մոլդավիայի և Վալախիայի օկուպացումը:

Սուլթանը Ռուսաստանից պահանջեց ետ քաշել զորքերը Դանուբյան իշխանություններից, սակայն, մերժում ստանալով, հոկտեմբերի 4-ին պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին: Աբդուլ Մեշիդը ոչ միայն կատարում էր իր «հուլանավորներ» Անգլիայի և Ֆրանսիայի կամքը, այլև հույս ուներ նրանց օգնությամբ զավթել Դրիմը և Կովկասը:

Այսպես սկսվեց Դրիմի կամ «Արևելյան» պատերազմը (1853—1856):

Պատերազմական գործողություններն սկսվեցին Դանուբի, Դրիմի և Կովկասյան ռազմաճակատներում:

Գրավելով սբ. Նիկոլայի ամրոցը, թուրքական հրամանատարությունը ծրագրում էր դեսանտ իջեցնել Սուխումիի շրջանում և ներխուժել Արևմտյան Վրաստան:

Տեղեկանալով, որ թուրքական նավատորմի հիմնական ուժերը կուտակվում են Սինոպի ծովախորշում, այնտեղից կովկասյան ամրերին մոտենալու և թուրքական դեսանտային ուժերին օգնելու համար, փոխծովակալ Պ. Նախիմովը (նրա հետ էր նաև հայազգի փոխծովակալ Լ. Սերբերյակովը, որին հանձնարարված էր կովկասյան առափնյա գծի պաշտպանությունը), 1853 թ. նոյեմբերի 18 (30)-ին գրոհեց նրանց վրա: Ծակատամարտը տևեց 5 ժամ և ավարտվեց ռուսական նավախմբի փայլուն հաղթանակով:

Ռազմական գործողությունները ռուսների համար աննպաստ էին զարգանում Դանուբի ռազմաճակատում: Միայն 1854 թ. մարտին ռուսական հիսուն հազարանոց բանակին հաջողվեց անցնել Դանուբը և պաշարել Սիլիստրիա ամրոցը:

Ռազմական գործողությունները հաջող սկսվեցին Կովկասյան ռազմաճակատում, որը շնայած համարվում էր երկրորդական, բայց պատերազմի ելքի համար ունեցավ վճռական նշանակություն: Կովկասյան կորպուսը գեներալ-լեյտենանտ Վ. Բեհուլովի հրամանատարությամբ խնդիր ուներ Ան-

⁵⁹ С. Бушугев, Крымская война 1853—1856 гг., М., 1940, стр. 51.

ղբերկով կասի սահմանները պաշտպանել թշնամու ներխուժումից և հարկադրել հակառակորդին իր ուժերի մի մասը Դանուբի և Ղրիմի ռազմաճակատներին փոխադրել Կովկասյան ճակատ:

Գեներալ Բեհրուժովը Կովկասյան կորպուսի մի մասը տեղավորեց Ախալքալքից նրևան ձգվող գծում, իսկ տասը գումարտակ հետևակ և ոչ մեծ թվով հեծելազոր կենտրոնացրեց Ալեքսանդրապոլում⁶⁰:

Թուրքական շուրջ 100 հազարանոց բանակը, Աբդի փաշայի ընդհանուր հրամանատարությամբ, ծրագրում էր Ախալցխայի, Ալեքսանդրապոլի և նրեվանի ուղղությոններով ներխուժել Անդրկովկաս, գրավել Թիֆլիսը⁶¹ և իրագործել Կովկասի զավթման պլանը:

Ռուսական հրամանատարությունը, տեղեկանալով թուրքերի դեպի Ալեքսանդրապոլ շարժվելու մասին, իր հիմնական ուժերը կենտրոնացրեց այդ շրջանում՝ հակառակորդի առաջխաղացումը կասեցնելու համար:

Թուրքական բանակի ռազմական պլանները և առաջիկա մտադրությունները պարզելու նպատակով հոկտեմբերի 31-ին գեներալ Օրբելիանիի գլխավորությամբ 7000 հոգուց բաղկացած մի զորամաս ուղարկվեց հետախուզության: Ալեքսանդրապոլից 4—5 կմ վրա, Բայանդուր գյուղի մոտ, նոյեմբերի 2-ին Օրբելիանիի զորախմբի վրա անակնկալ հարձակում գործեց թուրքական մոտ 40 հազարանոց բանակը:

Ալեքսանդրապոլից Օրբելիանիի զորագնդին օգնական ուժեր ուղարկվեցին: Խուսափելով վճռական մարտից, թուրքերը նահանջեցին դեպի Կարս:

Բեհրուժովի հրամանատարության տակ գտնվող Կովկասյան կորպուսի հիմնական ուժերը կանգնած էին Բաշ-Շորագյալում և նախապատրաստվում էին արշավել Կարսի վրա: Թուրքական 15 հազարանոց մի զորաբանակ, Ալի փաշայի հրամանատարությամբ, նոյեմբերի 13-ին հարձակվեց Ախալցխայի վրա, որտեղ ուսաներն ունեին 7 հազար հոգուց բաղկացած բերդապահ կայազոր: Նոյեմբերի 14(26)-ին Ախալցխայի զորաշնկատը գեներալ Անդրոնիկովի հրամանատարությամբ անցնելով հակահարձակման, կարողացավ ոչ մեծ դժվարությամբ ետ շարտել Ալի փաշայի զորաբանակը:

Նոյեմբերի 18-ին գեներալ Բեհրուժովը, տեղեկանալով, որ Բայանդուրից նահանջած թուրքական զորքերը ճամբար են դրել Միջին և Վերին Բաշ-Շորագյալ գյուղերի միջակայքում, 10 հազար մարդուց բաղկացած առաջապահ զորամասերով Պիրվալի գյուղի մոտ անցնելով Կարս գետը, գրավում է շրջակա բարձունքները և սկսում նախապատրաստվել վճռական գործողություններին:

Թուրքական բանակի հրամանատար Ահմեդ փաշան այնքան վստահ էր իր զորաբանակի վրա, որ հանդես գալով զորքի առաջ, սնապարծորեն հայտարարեց. «Ահա անհավատների ուժերը, որոնցով ուզում են մեզ սարսափեցնել. ինչի համար մենք մարտ տանք, քանի որ նրանցից յուրաքանչյուրի դիմաց մենք ունենք 4 մարդ: Կշրջապատենք նրանց, կկապտենք բոլորին և կտանենք Կարս»⁶²:

60 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 69, ց. 1, գ. 37, թ. 445—459:

61 Նույն տեղում:

62 Նույն տեղում:

Նախաձեռնությունն իրենց ձեռքը վերցնելու համար ռուսական զորամասերը նոյեմբերի 19-ին Բաշ-Քադրկլարի տակ անցան հարձակման, գլխավոր հարվածը հակառակորդին հասցնելով կենտրոնից և ձախ թևից: Առաջին իսկ հրետանային համազարկերից ու հետևակի գրոհից հետո թուրքական բանակը Մավրյակ գետի ափին բաժանվեց երեք առանձին խմբերի: Ռուսական զորամասերն ուժեղացրին գրոհը՝ նրանց առանձին-առանձին շրջապատելու և ջախջախելու համար: Օգտվելով հակառակորդի բանակում առաջացած խուճապից, ռուսական զորամասերը երկու կողմից թևանցեցին Բաշ-Քադրկլար գյուղը, իսկ հակառակորդը, խուսափելով աքցանի մեջ ընկնելուց, խուճապահար նահանջեց:

Այսպիսով, Բաշ-Քադրկլարի ճակատամարտն ավարտվեց ռուսական կորպուսի փայլուն հաղթանակով: Ռուսները որպես ռազմավար վերցրին 25 հրանոթ, 60 զուլգ ձի, 13 արկղ վառոդ և մեծ քանակությամբ հանդերձանք: Հակառակորդի ընդհանուր կորուստն անցավ 6000 մարդու⁶³, այդ թվում 1500-ից ավելի սպանված: Ռուսական կողմից սպանվեց 317 և վիրավորվեց 926 մարդ⁶⁴: Բաշ-Քադրկլարի ճակատամարտը այդ պատերազմում կովկասյան կորպուսի ամենանշանավոր գործողություններից մեկն էր:

Պատերազմի առաջին էտապն ավարտվեց Սև ծովում թուրքական նավատորմի ջախջախմամբ և ռուսական նավատորմի գերիշխանության հաստատմամբ: Դրանից հետո ձախողվեց Ալեքսանդրապոլի վրայով Անդրկովկաս ներխուժելու թշնամու պլանը:

Ախալցխայի, Սինոպի և Բաշ-Քադրկլարի հաղթական մարտերից հետո Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարող շրջաններն ավելի բացահայտորեն դրսևորեցին իրենց թշնամանքը Ռուսաստանի նկատմամբ: 1854 թ. փետրվարի 28 (մարտի 12)-ին Թուրքիայի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև կնքվեց «պաշտպանական ու հարձակողական» դաշնագիր և նրանք պաշտոնապես մտան պատերազմի մեջ:

Այսպիսով, սկսած 1854 թ. մարտից Ռուսաստանը ստիպված էր պատերազմել Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների միացյալ ուժերի դեմ:

Չնայած դաշնակիցների ուժերի գերակշռությանն, այնուամենայնիվ, պատերազմի երկրորդ էտապում ևս (1854 թ. մարտ-օգոստոս) թշնամուն չըհաջողվեց լուրջ հաջողությունների հասնել:

1854 թ. ռազմական գործողություններին կովկասյան ռազմաճակատում կողմերը նախապատրաստվել էին ձմռան ամիսներին: Թուրքական սահմանադիր լիանգնած ռուսական բանակի կազմի մեջ էին մտնում Ալեքսանդրապոլյան զորաջոկատը (7500 սվին և սուր, 74 հրանոթ), Գուրիականը (10 գումարտակ, 200 կազակ, 31,5 հարյուրյակ միլիցիա, 18 հրանոթ) և Երևանյանը (4,5 գումարտակ, 2 կազակական գնդեր, 4 հարյուրյակ միլիցիա, 12 հրանոթ)⁶⁵: Իսկ թուրքական հրամանատարությունը Կարսի շրջակայքում կենտրոնացրել էր 60 հազար զորք: Նա խոշոր զորաջոկատներ ուներ նաև Բաթումում,

63 Տե՛ս E. Tarle, Крымская война, т. I, М., 1942, стр. 246.

64 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՈՊՍ, ֆ. 69, ց. 1, գ. 37, ք. 445—459:

65 Նույն տեղում, գ. 57, ք. 109—112:

Օգուրգեթում և Բայազետում: Թուրքերն, օգտվելով իրենց բանակական գերակշռությունից, 1854 թ. դարնանը դեպանտային ուժերով Գուրիայում և Մենդրեկիայում սկսեցին հարձակողական գործողություններ: Սակայն Կովկասյան կորպուսի զորամասերին հաջողվեց մայիսի 27-ին Նիգոտյան բարձունքներում, հուլիսի 4-ին՝ Օգուրգեթի մոտ, իսկ հուլիսի 17-ին՝ Չընգլի կիրճում ջախջախել թուրքական մեծաքանակ բանակներին: Այդ հաղթական մարտերից հետո Կովկասյան կորպուսն իր գլխավոր հարվածն ուղղում է Կարսի վրա:

Ալեքսանդրապոլը XIX դ. 50-ական թթ.

Հաշվի առնելով Կարսի բերդի անմատչելիությունը, Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը խուսափեց անմիջապես նրա վրա գրոհելուց և որոշեց թշնամուն ջախջախել բաց դաշտում: Այդ տեղի ունեցավ հուլիսի 24-ին վաղ առավոտյան՝ Կարսից 18 կմ հեռավորության վրա գտնվող Քյուրուկդարայում տրված արյունալի ճակատամարտում:

Նույն ժամանակամիջոցին ռազմական գործողություններ է սկսում նաև Երևանյան զորաշրկատը: Նա, հուլիսի 17-ին դուրս գալով Իգդիրից, Չընգլի կիրճում հանդիպեց թուրքական մոտ 20 հազարանոց բանակին: Թշնամին տեսնելով Երևանյան զորաշրկատի փոքրաթվությունը, գրոհեց նրա վրա, սակայն հանդիպելով համառ դիմադրության, ստիպված եղավ դադարեցնել գրոհը: Առիթից օգտվելով, Երևանյան զորաշրկատն անցավ հակահարձակման և ստիպեց թուրքերին նահանջել դեպի Բայազետ: Պարտված թշնամին այնպիսի խուճապի էր մատնվել, որ վախեցավ նույնիսկ Բայազետում կանգ առ-

նել: Օգտագործելով այդ, ռուսներն, առանց դիմադրության հանդիպելու, գրավեցին Բայազետը:

1854 թ. Կովկասում ռուսական զորաբանակների տարած հաղթանակները Թուրքիային և նրա դաշնակիցներին դրեցին ծանր կացության մեջ: Ձախողվեցին անգլո-ֆրանսիական ստրատեգիաների և նրանց թուրք դաշնակիցների Անդրկովկաս ներխուժելու բոլոր փորձերը: 1854 թ. ամռանը անհաջողությամբ ավարտվեց նաև Շամիլի փորձը՝ գրավելու Կախեթիան և ռուսական բանակը կտրելու թիկունքից:

Դաշնակիցները 1854 թ. սեպտեմբերից սկսում են ծովային ու ցամաքային խոշոր ուժեր կենտրոնացնել Ղրիմում՝ ռազմական կարևոր բազա Սևաստոպոլը գրավելու համար: Ռազմական այդ գործողություններով պատերազմը թևակոխեց իր երրորդ էտապը (1854 թ. սեպտեմբեր — 1855 թ. օգոստոս): Իշխան Մենշիկովի ապաշնորհության հետևանքով նրա հրամանատարությամբ գործող 33-հազարանոց բանակը մի քանի անհաջող մարտերից հետո նահանջեց Բախչիսարայ, Սևաստոպոլը թողնելով բախտի քրամահաճույթին: 1854 թ. հոկտեմբերի 4-ին դաշնակիցների բանակները պաշարեցին Սևաստոպոլը: Պաշարված Սևաստոպոլի պաշտպանությունն իրենց ձեռքը վերցրին փոխ-ծովակալ Վ. Կոռնիլովը, ծովակալ Պ. Նախիմովը և կոնտր-ծովակալ Վ. Իստոմիրը:

Սևաստոպոլի հերոսական պաշտպանությունը տևեց 349 օր և միայն 1855 թ. օգոստոսի 28 (ն. տ. սեպտեմբերի 8) — ին 73 հազար զինվորների կոռուստի գնով դաշնակիցներին հաջողվեց գրավել այն:

Հակառակ դրան, պատերազմական գործողությունները ռուսների համար շատ նպաստավոր ընթացք ունեցան Կովկասյան ռազմաճակատում:

1855 թվականի մայիսին Կովկասյան գործող կորպուսի հրամանատարությունն իր վրա վերցրեց նոր փոխարքա գեներալ Ն. Մուրավյովը, իսկ Վ. Բեհբուժովը նշանակվեց Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարիչ: Նախատեսվում էր հարձակողական գործողություններ սկսել երեք ուղղություններով՝ Ալեքսանդրապոլ-Կարս՝ գեներալ Ն. Մուրավյովի հրամանատարությամբ, Ախալցխա-Ախալքալաք՝ գեներալ Կովալևսկու և Երևան-Բայազետ՝ գեներալ Սուլալովի հրամանատարությամբ: Ալեքսանդրապոլ-Կարս ուղղությունը գլխավորն էր, ուր ռուսները կենտրոնացրին 21200 հետևակ, 6 հազար կազակ, 88 հրանոթ և 4 հարյուրյակ միլիցիա⁶⁶:

Թուրքական հրամանատարությունը նույնպես նախապատրաստվում էր վճռական գործողությունների: Այն գրվել էր անգլիական սպա Ուիլյամսի վրա, որին թուրքական կառավարությունը շնորհել էր փաշայի կոչում: Թուրքերը հարձակողական ակտիվ գործողություններ վարելու համար Կարսի շրջակայքում կենտրոնացրել էին 38 հազար զորք: Նրանք մեծաքանակ ուժեր ունեին նաև էրզրումի շրջակայքում:

Մեծ էր Կարսի ռազմա-ստրատեգիական նշանակությունը: Այն Փոքր Ասիա տանող ճանապարհին մի ամուր դարբաս էր, Ֆ. Էնգելսի արտահայտությամբ՝ «Հայաստանի պատվարը»: Թուրքերն ամուր կառչել էին Կարսից,

⁶⁶ См. Е. Тарле, Крымская война, т. II, М., 1942, стр. 389.

քանի որ նրա գրավումը ռուսական բանակի համար ճանապարհ կբացեր դեպի էրզրում։ Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը, նկատի ունենալով իր ուժերի սակավությունը, որոշեց Կարսը գրավել երկարատև պաշարման միջոցով։ 1855 թ. օգոստոսի կեսերին ռուսներին հաջողվեց օղակել Կարսը և լիովին կտրել արտաքին աշխարհից։

Կարսի բերդապահ կայազորի համար ստեղծվեց ծանր դրություն։ Նրանից ռուսական բանակի ուշադրությունը շեղելու նպատակով, թուրքական հրամանատարությունը 1855 թ. սեպտեմբերին Օմար փաշայի քառասուն հազարանոց զենանոց ափ իջեցրեց Սուխումիում։

Որպես պատասխան Սևաստոպոլի անկման և Օմար փաշայի Սուխումիում հայտնվելուն, Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը որոշեց արագացնել Կարսի գրավումը։

Սեպտեմբերի 17-ի վաղ առավոտյան ռուսական զորամասերն սկսեցին Կարսի գրոհը։ Չնայած թշնամին կատաղի դիմադրություն ցույց տվեց, բայց ռուսական զորամասերն առաջ շարժվեցին և գրավեցին Չախմախյան ամրությունները։ Սակայն անհրաժեշտ քանակությամբ ուժեր չունենալով, ժամանակավորապես դադարեցրին հետագա առաջխաղացումը։ Ստանալով լրրացուցիչ օգնական ուժեր, ռուսական բանակը նոյեմբերի սկզբներին վերսկսեց Կարսի գրոհը։ Կարսի բերդապահ կայազորի վիճակն այնքան անելանելի դարձավ, որ նոյեմբերի 12-ին թուրքական հրամանատարությունը որոշեց բանակցություններ սկսել գեներալ Ն. Մուրավյովի հետ, անձնատուր լինելու համար։

Նոյեմբերի 13-ին գեներալ Մուրավյովը Ուլյամսին հանձնեց կապիտուլյացիայի պայմանները, որոնք անվերապահորեն ընդունվեցին։ Նոյեմբերի 16 (28)-ին Կարսի բերդապահ կայազորը անձնատուր եղավ։

Այսպիսով, պատերազմի եզրափակիչ շրջափուլի ամենանշանավոր իրադարձությունը եղավ ռուսական զորքերի կողմից Կարսի գրավումը։ Դա արագացրեց պատերազմի ավարտը և մեծ ազդեցություն ունեցավ փարիզյան հաշտության բանակցությունների վրա։ «Կարսի անկումը,— գրել է Կ. Մարքսը,— շրջադարձային կետ հանդիսացավ Ռուսաստանի դեմ մղվող կարծեցյալ պատերազմի պատմության մեջ»⁶⁷։

Ղրիմի պատերազմն ավարտվեց 1856 թ. մարտի 30-ին Փարիզում կրնքված հաշտության պայմանագրով, որի համաձայն Կարսը և Արևմտյան Հայաստանում գրավված մյուս հողերը ետ վերադարձվեցին Թուրքիային, Սևաստոպոլը և «Ղաշնակիցներին» կողմից օկուպացված մյուս քաղաքները՝ Ռուսաստանին։ Ռուսաստանը զրկվեց Գանուբի գետաբերանից և Բեսարաբիայի հարավարևմտյան մասից, ինչպես նաև Սև ծովում ռազմական նավատորմիղ պահելու, նրա ափերին ռազմական ամրություններ ունենալու իրավունքից։ Նա միաժամանակ ճանաչեց մեծ պետությունների կոլեկտիվ հովանավորությունը Թուրքիայի գերիշխանության տակ գտնվող քրիստոնյաների վրա։

Թեև Ղրիմի պատերազմը չլուծեց թուրքական տիրապետությունից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցը, բայց հետագա տարիներ-

67 См. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 11, стр. 635.

րին ավելի ուժեղացան սուլթանական բռնապետության լուծը ուսական զենքի օգնությամբ թոթափելու արևմտահայության ակնկալությունները:

* * *

Հայ հասարակական տարրեր խավերը, քաղաքական հոսանքները, ինչպես և առանձին գործիչներ տարբեր վերաբերմունք են ունեցել պատերազմի ժամանակաշրջանում ծավալված ազատագրական շարժման նկատմամբ: Հայաստանի երկու հատվածներում ապրող հայ աշխատավորական զանգվածները, աչքի առջև ունենալով Արևելյան Հայաստանի պարսկական տիրապետությունից ազատագրվելու օրինակը, համոզված ու հաստատուն կերպով հույսեր էին կապում ուսական զենքի հետ և ցանկանում, որպեսզի Արևմտյան Հայաստանը ևս միանա Ռուսաստանին: Այդ ուղու վրա էր կանգնած նաև զարգացող արևելահայ բուրժուազիան, որը տնտեսական ու քաղաքական շահերով կապված էր Ռուսաստանի հետ:

Կոստանդնուպոլսում ծվարած, սուլթանական կառավարության հետ բազմաթիվ թելերով կապված հայ ամիրաները դեմ էին օտար պետությունների և հատկապես Ռուսաստանի միջամտությանը և գտնում էին, որ հայերը պետք է սիրաշահեն թուրքական կառավարությանը:

Ռուսական առաջխաղացմանը Մերձավոր Արևելք բացասաբար էին տրամադրված նաև արևմտահայ այն միջնորդ, կոմպրադոր վաճառականները, որոնք տնտեսական շահերով կապված էին Արևմուտքի և հատկապես Անգլիայի հետ:

Չնայած պատերազմը երկուստեք անարդարացի բնույթ ուներ, հետապնդում էր զավթողական որոշակի նպատակներ, այնուամենայնիվ Կովկասյան ռազմաճակատում մղվող մարտերում հայ ժողովրդական զանգվածները համագործակցեցին ուսական զենքին, ոգեշնչվելով այն պատրանքներով, թե ցարական բանակի հաղթանակը կարող է Արևմտյան Հայաստանը ազատել սուլթանական բռնապետությունից:

Նլնելով նախորդ պատերազմների փորձից, երբ հայերը և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդները համակրանքով էին լցված ուսաների նկատմամբ, թուրքական կառավարող շրջաններն ու բանակի հրամանատարությունը, ըսկրած 1853 թ. սկզբներից, ավելի ուժեղացրին սահմանամերձ հայկական դյուղերի ասպատակությունները և զանգվածային տեղահանումները:

Կովկասյան բանակի հրամանատարության 1853 թ. նոյեմբերի 4-ի զեկուցագրում ասված է. «...բոլոր կողմերից տեղեկություններ են հասնում թուրքերի կատարած կողոպուտների և բռնությունների մասին: Նրանք, հաշվի չառնելով ոչ հասակը, ոչ սեռը, չեն խնայում ոչ ոքի, նույնիսկ հոգևորականությունը: Բոլոր դիմադրողներին անխնա սպանում են, իսկ կենդանի մնացածները չեն խուսափում գերությունից»⁶⁸։ Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը, հաշվի առնելով ուս-պարսկական և ուս-թուրքական նախորդ պատերազմների ժամանակ Անդրկովկասի ժողովուրդների ուսական բանակին ցույց տված օգնության նշանակությունը, սկսեց նրանցից կամա-

68 Л. А. Зисерман, Фельдмаршал А. Барятинский, М., 1898, стр. 303—304.

վորական գումարտակներ և աշխարհազորային ջոկատներ կազմակերպել: Հայկական աշխարհազորային ջոկատներ կազմակերպվեցին Երևանում, Վաղարշապատում, Սարգարապատում, Նոր Բայազետում, Ալեքսանդրապոլում, Շամախիում, Շորագյալում, Ելիսավետպոլում, Ղազախում, Զանգեզուրում, Նախիջևանում և Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում: Նույնպիսի ջոկատներ կազմակերպվեցին նաև վրացիներից և ադրբեջանցիներից:

Մինչև պատերազմական գործողությունների սկսվելը կազմակերպվել էին դուրիական 12, մենգրելական և իմերեթյան 6, երևանյան 14, քրդական 3, Շամախիի 10, օսեթական 4, Ախալցխայի 1, Գորիի հայ-վրացական 2,5, Թիֆլիսի վրացական-ադնվականական 2,5, Ելիսավետպոլյան 10, Բորչալուի 5, լեռնականների 4, Շուշու 3,5 հարյուրյակներ⁶⁹: Դրանցից բացի կազմակերպվել էր Նախիջևանի միլիցիան: Նախատեսված էր արագ կերպով ստեղծել Գյանջայի և Բորչալուի բնակիչներից երկու դրուժինա՝ յուրաքանչյուրը 500 հոգուց և վրացական մեկ դրուժինա, նույնպես բաղկացած 500 հոգուց⁷⁰:

Հետագայում, պատերազմի ընթացքում, Անդրկովկասյան ժողովուրդներից կազմակերպվել են կամավորական և միլիցիայի բազմաթիվ նոր ջոկատներ՝ իրենց բնակավայրերը թուրքական հարձակումներից պաշտպանելու և զինվորական այլ կարգի ծառայություններ կատարելու համար: Հիշատակության արժանի է Էջմիածնի 300 հոգուց կազմված ջոկատը՝ Գևորգ Մալինցյանի և Ստեփան Սամսոնյանի գլխավորությամբ: Բացի այդ, կային Սուրմալուի, Համամլուի, Ղարաքիլիսայի, Դիլիջանի շրջանների բնակիչներից կազմակերպված ջոկատներ: Գեներալ Վ. Բեհբուլթովի կարգադրությամբ 1853 թ. սեպտեմբերի 6-ին ստեղծվեց քրդական միլիցիան՝ Սուրմալուի տեղամասում, բեկական դրուժինան Երևանում, 1853 թ. օգոստոսի 31-ին Ախալքալաքում ստեղծվեց օսեթական 2 հարյուրյակը, 1853 թ. հունիսի 21-ին Ալեքսանդրապոլի և Երևանի գավառներում ստեղծվեց երեքհարյուրական հոգուց բաղկացած հեծյալ միլիցիան և այլն: Այս ջոկատները ռուսական զորաբանակների կազմում, հաճախ էլ առանձին, գործել են ամբողջ պատերազմի ընթացքում՝ ռուսական զորամասերին ցույց տալով զգալի օգնություն:

Իրենց ծառայություններով հայերն աչքի ընկան հատկապես Կարսի պաշարման և գրավման համար մղված մարտերում: Կարսի պաշարման ժամանակ թուրքական բերդապահ կայազորը սովից փրկելու Ուլլյամսի բոլոր փորձերը ձախողվեցին, տեղանքին լավ ծանոթ հայերից կազմված ջոկատների մղած հակազործողությունների շնորհիվ:

1853 թ. նոյեմբերի 2-ին Բայանդուրի ճակատամարտում ռուսներին օգնություն ցույց տվեց Բայանդուրի գյուղացիներից ձևավորված աշխարհազորային ջոկատը: Հայերից ու վրացիներից կազմված 11 հեծյալ և 3 հետվակային հարյուրյակները եռանդուն մասնակցություն ունեցան 1853 թ. նոյեմբերի 14-ին Ախալցխայի տակ տեղի ունեցած ճակատամարտին: Այդ ճակատամարտում թուրքերի դեմ զենքի դիմեց նաև քաղաքի հայ և վրացի բնակչությունը:

69 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 69, ց. 1, գ. 47, թ. 447—451:

70 Նույն տեղում, ֆ. 63, ց. 1, գ. 57, թ. 134:

Հայ և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդներից կազմակերպված 11 հարյուրյակ հեծյալ միլիցիան եռանդուն մասնակցություն ունեցավ Բաշ-Քադրկլարի ճակատամարտին⁷¹։

1854 թ. գարնանը Ալաշկերտ-Կաղզվան հատվածում ծավալված ռազմական գործողությունների ժամանակ իրեն փառքով պսակեց Երևանյան զորաշուկատը, որի կազմում կոչվում էր հայերից ձևավորված միլիցիայի 6 հեծյալ հարյուրյակ։ Երևանյան զորաշուկատի մարտական գործողություններին մասնակցել են նաև մահմեդական հեծյալ 4-րդ գունդը, Նախիջևանի, Շուշու, Օրդուբադի շրջանի, Երևանի և Վաղարշապատի հայկական ջոկատները⁷²։

Հայերը քաջարի մասնակցություն ունեցան նաև 1854 թ. հուլիսի 24-ի Քյուրուկ-Պարայի ճակատամարտին։ Ականատեսների վկայությամբ այդ մարտում իրենց խիզախությամբ աչքի ընկան դրագունները, կազակները, մահմեդական հեծյալները, Լորիս-Մելիքովի կամավորները, վրացական դրոժինան և հայկական կամավորական ջոկատները⁷³։

Հայերի օգնությունը ռուսական բանակին չի սահմանափակվել միայն։ Կովկասյան ռազմաճակատում ծավալված ռազմական գործողություններին ունեցած մասնակցությամբ։

Թուրքական զորաբանակները պատերազմի ամբողջ ընթացքում Կովկասի տարբեր սահմաններում հաճախակի կատարել են նաև կողոպուտ և ցուցադրական ահաբեկիչ նպատակներ հետապնդող հարձակողական գործողություններ։ Նման դեպքերում ռուսական հրամանատարությունը թշնամու դեմ հիմնականում օգտագործել է տեղական ժողովուրդներից ձևավորված միլիցիայի և աշխարհազորային ջոկատները։ 1853 թ. նոյեմբերին Սուրմալուի, Թալինի, Սարդարապատի և էջմիածնի վրա թուրքական հրոսակախմբերի կատարած բռնի հարձակումներն էլ ետ մղվեցին տեղական բնակիչներից կազմված աշխարհազորային ուժերով⁷⁴։ 1853 թ. նոյեմբերին Իգդիրից ոչ հեռու թշնամու 1500 հոգուց բաղկացած հրոսակախմբի դեմ է ուղարկվել Շամախիի միլիցիան փոխգնդապետ Եղիզարովի հրամանատարությամբ, որին հաջողվել է մեծ կորուստներ պատճառել և ետ շարտել կողոպտիչներին⁷⁵։ 1854 թ. Ալեքսանդրապոլի քաղաքապետ կապիտան Շանսևը վ. Բեհբուժովի թույլտվությամբ կազմակերպել է ևս մեկ հեծյալ հայկական հարյուրյակ, որը միացվելով Շորազյալի երրորդ հարյուրյակին, ուղարկվել է Շորազյալի տեղամասից հյուսիս ընկած սահմանների պաշտպանության համար⁷⁶։ Թշնամու 600 հոգուց բաղկացած հեծելազորը նույն թվականի հունիսին հարձակվել է Բայանդուր, Ղազարապատ և սահմանամերձ այլ գյուղերի վրա, սակայն տեղական միլիցիայի ջոկատները Թարխանովի գլխավորությամբ զինված բնակիչների հետ միասին ետ են շարտել նրան և ետ վե-

71 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 69, ց. 1, դ. 57, ք. 109—112։

72 Վրացական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 559, ց. 7, ք. 1, 5, 14, 36։

73 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 57, դ. 155, ք. 33։

74 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 57, դ. 155, ք. 33։

75 Նույն տեղում, ք. 34—35։

76 Տե՛ս Վրացական ՍՍՀ, ԿՊՊԱ, ֆ. 559, դ. 5, ք. 3—4։

րադարձրել կողոպտված ավարը⁷⁷։ Հուլիսի 16-ին Բայանդուրի ուղղությամբ կրկին հարձակում գործած թուրքական 3000 հոգուց բաղկացած զորաջոկատը ետ է շարտվել դարձյալ տեղի բնակիչների և կազակական մեկ հարյուրյակի համատեղ ջանքերով։

Հայերը ռուսական հրամանատարությանը տրամադրում էին նաև հրամատ սուրհանդակներ, կապավորներ, ուղեկիցներ։

Կովկասյան կորպուսի տարած հաղթանակների գործում քիչ նշանակություն չունեցավ տեղական ժողովուրդների ցույց տված նյութական օգնությունը։ Պատերազմն սկսվելու առաջին իսկ օրերին հայերն ու վրացիները ռուսական զորամասերին տրամադրեցին 1700 սալլ՝ քաշող անասուններով։ Ալեքսանդրապոլում ռազմական ամրություններ կառուցելու գործում կամավոր օգնություն են ցույց տվել տեղի բնակիչները։ Սահմանամերձ շրջաններում շատ հայկական գյուղեր իրենց միջոցներից են հոգացել տեղում եղած զորամասերի սնունդը։

Հայ կանայք և աղջիկները հոգատարությանը են շրջապատել վիրավոր և հիվանդ զինվորներին։ Նրանց տեղավորել են հոսպիտալներում, հաճախ էլ իրենց տներում, ապահովել սնունդով՝ հրաժարվելով որևէ վարձատրությունից։

Այսպիսով, անտարակույս է Ղրիմի պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական բանակի տարած հաղթանակների գործում հայերի և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների օգնության նշանակությունը։

77 Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, քաղվածքների ֆոնդ, գ. 356, մաս 2, թ. 97։